

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1961–2014). СПРОБА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Здобуття незалежності України в 1991 р., «помаранчева революція» 2004 р., «революція гідності» 2013–2014 рр. – ланки одного процесу. За всіма цими подіями стоять суспільні сили, зацікавлені у вестернізації та лібералізації української держави. Їх не можна вважати спонтанним сплеском народного незадоволення – це закономірні етапи трансформації українського суспільства.

На наш погляд, процес почався ще в 60-ті рр. минулого століття. Саме з виступу дисидентів проти влади розпочинається формування громадянського суспільства в Україні. Тектонічні зсуви, що відбулися впродовж 1989–1991, 2004, 2013–2014 рр., засвідчили наявність в Україні громадянського суспільства, здатного впливати на владу.

У процесі розвитку громадянського суспільства в Україні ми виокремили три етапи: 1) культурницький (1961–1991 рр.), коли українці відчували себе окремою нацією, усвідомили право своєї нації на самовизначення й почали вимагати його реалізації; 2) соціально-економічний (1991–2004 рр.), коли на історичну сцену вийшов середній клас, сформований у період незалежності, ставши самостійним і самодостатнім актором; 3) політичний (2004–2013 рр.) – Євромайдан засвідчив, що в Україні повністю сформувалося громадянське суспільство – українське суспільство досягло такого ступеня розвитку й самоорганізації, коли українські громадяни не лише розуміють свої права, інтереси та потреби, але й готові за них боротися.

Ключові слова: громадянське суспільство; період; революція; етап; розвиток.

«Революція гідності» змінила Україну. Ця заява може здатися дещо пафосною, але мова йде про такий випадок, коли пафосність мови відповідає реальному стану речей. Майдан – 2013 довів наявність громадянського суспільства в Україні та спроможність українців до самоорганізації.

Проте, як кожна історична подія, Майдан – 2013 має свої причини. І загалом варто задуматись: це була революція чи чергова ланка еволюції? Дійсно, в уважного глядача/читача/дослідника сучасних українських реалій виникає чимало запитань. Чому 2013 р. стався такий масовий сплеск протесту, що переріс у «революцію гідності»? Чому не відбулося очікуваного економічного зростання після 1991 р.? Чому не відбулося «перезавантаження» влади після «помаранчевої революції» 2004 р.? Хто стоїть за Майданом? І загалом Майдан – 2014 був спонтанним сплеском народного незадоволення чи закономірним етапом трансформації українського суспільства?

Україна стала на шлях вестернізації та модернізації. Тобто наше суспільство орієнтується на західний спосіб життя, прагне піти європейським шляхом, небезпідставно вбачаючи причини зростання добробуту в європейських цінностях. Не викликає сумніву, що досягнення такого рівня розвитку було б неможливим без ідеологічного базису – лібералізму. Для українського суспільства в його європейських прагненнях важливо визначити, наскільки воно зуміло відійти від радянської парадигми, «дозріти» до лібералізму.

Дослідження сучасної історії України вимагає міждисциплінарного підходу. Особливо тематика, пов'язана з вивченням громадянського суспільства. Окрім істо-

ричних досліджень, вважаємо за потрібне залучати дані соціології та економіки. У наведеній статті ми спираємось на праці таких учених: Г. Гончарука [4; 5], О. Шановської [5], Я. Грицака [6], Г. Касьянова [8], О. Субтельного [12], економіста А. Гальчинського [2], соціологів Є. Головахи [3], М. Шульги [13].

Писати про лібералізм і громадянське суспільство – нелегка справа. Як відзначає англійський дослідник Девід Меннінг: «Традиції політичної думки не властива послідовність системного теоретизування, незважаючи на те, що будь-яку подібну працю найкраще можна зрозуміти в контексті тієї традиції, до якої вона належить» [10, с. 55].

Проте ми здійснимо спробу періодизації розвитку лібералізму в Україні, виходячи з ключових його понять, якими є індивідуалізм, індивідуальні права, спонтанний порядок, верховенство права, обмежене врядування, вільні ринки, чеснота виробництва, природна гармонія інтересів, мир [1, с. 36–37].

Із переліченими ключовими поняттями перегукуються ті, що наведені Є. Головахою. Він, зокрема (спираючись на праці американських дослідників), зазначає, що «у численних порівняльних дослідженнях останніх років доведено, що соціальний прогрес на соціоментальному рівні визначається наявністю трьох взаємопов'язаних інституціональних складових:

1) соціально-економічного розвитку (зростання доходу, технологічні інновації, підвищення рівня освіти, покращення стану здоров'я тощо);

2) демократизації (розвиток ефективної демократії, яка забезпечує основні політичні права та свободи людини);

3) зміни цінностей з традиційних на «емансипативні» (цінності громадянської культури, постматеріальні цінності тощо)» [3, с. 51].

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. зазнала поразки. Громадянська війна та приход до влади більшовиків призвели до величезних втрат у середовищі української нації. На фронтах гинули кращі люди, багато українців змушені були тікати за кордон, щоб уникнути фізичної розправи. Ті, хто залишився, зазнали гніту колективізації та репресій. Упродовж 70 років більшовики грабували Україну, позбавляючи її власного прибутку з господарської діяльності.

Тому знекровлена, пограбована й малочисельна українська еліта мусила терпляче чекати на свій час.

У 1961 р. М. Хрущов почав нову хвилю десталінізації, кульмінацією якої стало винесення труни Й. Сталіна з кремлівського мавзолею. В умовах десталінізації українська творча еліта вдалася до нових спроб розширити межі творчого самовираження [12, с. 620–621].

Виникла нова генерація мислителів і творців, названих шістдесятниками. Це поети Л. Костенко, І. Драч, В. Симоненко, М. Вінграновський, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, художниця А. Горська, кінорежисер С. Параджанов, поети В. Стус, В. Голобородько, історик В. Мороз, журналіст В. Чорновол, мистецтвознавець Б. Горинь та інші [5, с. 64]. Ці люди, яких називають дисидентами – незгодними.

Проти дисидентів ополчилася система. Володіючи монополією на засоби комунікації, режим усіляко перешкоджав поширенню інформації про дисидентів серед громадськості. Коли якась інформація все ж з'являлася, то вона зазвичай була спотвореною, змальовувала дисидентів у негативному світлі. Режим намагався ізолювати їх від суспільства, застосовуючи до них методи тиску, змушував каятися або замовкнути. Тим, хто вперто продовжував критикувати режим, відмовляли в робочих місцях, у можливості здобуття освіти їхніми дітьми, у даху над головою. Найупертіших засуджували до тюремних термінів або запроторювали до психіатричних лікарень [12, с. 636–637].

Українським дисидентам закидають безсилість, наївний ідеалізм, аморфність і неорганізованість. В Україні кількість активних дисидентів не перевищувала тисячі. Хоча боротьба дисидентів була боротьбою проти системи, але вона була боротьбою в рамках цієї системи, згідно з правилами, продиктованими системою.

Можливо. Але не варто применшувати їхній вплив. Дисиденти підготували ідеологічний ґрунт для здобуття незалежності. Свого часу вони наважилися на найбільшу свободу, яку тільки може дозволити собі людина – свободу думки.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. система Радянського Союзу стала проявляти збої. Занепад економіки, ідеологічна, соціальна, духовна й політична криза, примусово-розподільчі методи за суспільної власності знівелювали природний потяг людей до творчої праці. Безцільна війна в Афганістані викрила нищість і лицемірство партійного керівництва. 70-річний соціалістичний експеримент над людьми зазнав невдачі. Адміністративно-командна система себе вичерпала [4, с. 13].

Першими союзними республіками, які заявили про прагнення до незалежності, стали Естонія, Латвія та Литва. Потім виникла «Солідарність» у Польщі. У цих країнах сформувалися народні фронти, які виступали спочатку за перебудову, а потім і за незалежність. Ці народні фронти стали основною формою об'єднання громадян.

В Україні виникає своє об'єднання – Народний рух України. Г. І. Гончарук вказує на дискусію з приводу того, хто є фундатором Руху. Серед імовірних «кандидатів» називає товариство «Меморіал», Спільку письменників України, Товариство української мови імені Тараса Шевченка, «неформалів» [4, с. 14]. До речі, до Народного руху України ввійшли й дисиденти. Для нас неважливо, хто саме був фундатором Народного руху.

Саме явище Народного руху України є проявом громадянського суспільства: неурядові організації, люди (а не державні діячі чи партійні функціонери) усвідомили свої прагнення, зуміли об'єднатися, протистояти тодішній державі, вибороти незалежність.

Повертаючись до статті Є. Головахи, на 1991 р. принаймні одну складову було сформовано: *зміну цінностей із традиційних на «емансипативні» (цінності громадянської культури)*.

Отже, перший етап розвитку громадянського суспільства (1961–1991 рр.) можна охарактеризувати як культурницький.

Другий етап розпочинається з проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. А. Гальченко зазначає, що здійснення ліберально спрямованих суспільно-економічних перетворень не мали конструктивної альтернативи на старті системних реформ [2, с. 173]. Загальний вектор українських реформ визначався об'єктивними передумовами: антикомуністичною спрямованістю революції 1991 р.; завданнями розбудови відкритого демократичного суспільства, ринкової економіки, її інтеграції у світовий, ліберальний за своїм визначенням економічний простір; набуття в перспективі членства в Євросоюзі.

Ключовим соціально-економічним процесом 1990-х рр. в Україні був процес зміни власності та власників [13, с. 20]. Його головним напрямом стала зміна державної власності на одну з форм приватної власності.

Перехід економіки від соціалізму до капіталізму аргіогі не міг пройти безболісно. Криза в перші роки незалежності вилася в стрімкій обвал економіки [8, с. 73]. Результат – масове зубожіння населення. Якщо наприкінці 1980-х рр. в СРСР різниця в прибутках найбагатших 10 % і найбідніших 10 % родин складала 2,5–3 рази, то після проведення приватизації державної власності в Україні вона сягала 15–20 разів [13, с. 28].

Соціально-економічна криза супроводжувалася політичною. Усі ці роки країна перебувала в стані перманентної політичної нестабільності [13, с. 23]. Уряди змінювалися практично щороку. Між їхньою політикою не було ніякої наслідувальності.

Економічна стабілізація кінця 1990-х рр. і короткочасне бурхливе економічне зростання початку 2000-х рр. проходило на фоні невпинної соціальної поляризації, стабілізації «тіньової економіки», жахливого розмаху корупції, яка пронизала всі шари суспільства й

породила незнаний досі цинізм, дух здирництва та повної зневаги законів [8, с. 154].

Перемога Л. Кучми на виборах Президента України 1994 р., представлена як прихід до влади прагматика, реформатора й політика, здатного припинити сварки між гілками влади та вивести країну із соціально-економічної кризи, породила виникнення обережного оптимізму в суспільстві. Проте економіка залишалася бранкою політики, а сама політика досить тісно перепліталася зі специфічною економікою. Практично ні в Президента, ні в урядів не було шансів реалізувати реформи повністю: політичні рішення занадто часто зіштовхувалися з економічними й політичними інтересами різних груп впливу [8, с. 156].

«Помаранчева революція» почалася 22 листопада 2004 р. Спочатку це були протести проти масових фальсифікацій на виборах Президента України. Вона увінчалася перемогою українського народу, який відстояв своє право на обрання кандидата, якого він бажає.

Чому вона відбулась на фоні відносного економічного зростання, а не в розпал економічної кризи? А. Гальчинський зазначає, що «помаранчева революція» не була революцією бідних. Вона здійснювалась не за рецептами К. Маркса. Це не була революція маргіналів, люмпенів. Її конструктивізм, толерантність і мирні обриси пояснювались насамперед цією причиною. Основне гасло Майдану «Свободу не спинити!» – насамперед є гаслом середніх верств населення, гаслом лібералізму» [2, с. 248].

Отже, незважаючи на «дикий капіталізм» 1990-х рр., засилля олігархії, формування патронажно-клієнтської системи, в Україні сформувався середній клас, достатньо потужний для того, щоб у разі потреби зорганізуватися й захистити свої інтереси.

Другий період ми охарактеризуємо як соціально-економічний (1991–2004).

Я. Грицак оцінює наслідки «помаранчевої революції» в цивілізаційному розрізі: «... те, що відбувалося 2004 року, насправді було тестом для України: чи належить вона до західної сфери реально, а чи тільки риторично. Саме 2004 року ми зрозуміли, що той український проект, який розпочався 500 років тому, вдався. Вдався, ясна річ, не до кінця» [6, с. 166].

Відкат від реформ і чвари всередині «помаранчевої» команди призвели до реваншу В. Януковича та Партії регіонів, спочатку на парламентських виборах 2007 р., а згодом і на президентських 2010 р. У країні настав період «біло-блакитної» реакції.

Маючи контроль над усіма гілками влади, В. Янукович скасував конституційну реформу [9]. Наближені до нового президента переконували В. Януковича повернутися до повноважень другого президента. Тим паче, що у В. Януковича було те, чого свого часу були позбавлені два попередні президенти: потужна, багата, гнучка партія. Президентів та його команди вже не були вигідні повноваження Віктора Ющенка. Тому й

прийнято рішення про повернення повноважень Л. Кучми новому президентові [7]. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд виніс ухвалу про невідповідність процедури внесення змін до Основного Закону 2004 р. чинному законодавству [7]. Україна постала перед світовою спільнотою як непередбачуваний партнер. Світ, як і громадськість держави, не знав, чого можна чекати від влади завтра. Замість парламентської ми отримали президентську державу. Така ситуація змінила всю логіку політичного розвитку попередніх років, оскільки українська державність була парламентською: уряд мав коаліційну логіку формування, президент обирався в ході парламентської стратегії.

Українським громадянським суспільством цей крок було оцінено негативно. Публіцист М. Рябчук зазначив, що «державний (парламентський) переворот у березні цього [2010] року поклав край тій хиткій рівновазі й однозначно поставив Україну перед білоруським сценарієм: утвердження за креолами [термін М. Рябчука, яким він позначає проросійських громадян і політиків] не лише фактичного, а й символічного домінування та, відповідно, всебічна маргіналізація аборигенів. З одного боку, це реалізується через дискредитацію і деінституціалізацію українських символів (включно з мовою) та утвердження натомість советських (або російсько-імперських), бо ж власних символів «українців» не мають» [11, с. 226].

З одного боку, політика В. Януковича тяжіла до зближення з Росією, а з іншого – до європейського майбутнього України. Однак через тиск із боку Російської Федерації в листопаді 2013 р. він в останню мить відмовляється від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що призводить до масових протестів, які переростають у «революцію гідності», або Євромайдан (листопад 2013 – лютий 2014 рр.). Після масових розстрілів активістів на вул. Грушевського В. Янукович ганебно тікає з країни до Російської Федерації.

Третій етап розвитку громадянського суспільства ми можемо визначити як політичний (2004–2013).

Формування громадянського суспільства в Україні – довготривалий процес, який почався ще в 1960-ті рр. Ми відкидаємо містифікації та конспірологічні теорії, щоб пояснити трансформацію українського суспільства від радянського підданства до громадянського.

Значні соціальні зрушення, що відбулися впродовж 1989–1991, 2004, 2013–2014 рр., здатність громадян відстояти свою позицію засвідчили спроможність українців до згуртування заради відстоювання своїх інтересів і реалізації прагнень.

У процесі розвитку громадянського суспільства в Україні ми виокремили три етапи, з огляду на домінуючі настрої в суспільстві:

- 1) культурницький (1961–1991);
- 2) соціально-економічний (1991–2004);
- 3) політичний (2004–2013).

ЛІТЕРАТУРА

1. Боаз Д. Ключові поняття лібералізму / Д. Боаз // Лібералізм [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. Антологія. – Вид. 2-ге. – К. : Видавничий дім «Простір» – «Смолоскип», 2009. – С. 53–67.
2. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.

3. Головаха Є. Інституціональні зміни в Україні: Шлях до кризи і шляхи виходу з неї / Є. Головаха // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – Т. 1. [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 36–54.
4. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. 1989–1996 рр. / Г. І. Гончарук. – Вид. друге, доп. – Одеса : Астропринт, 2014. – 336 с.
5. Гончарук Г. І. Національна ідея і Народний рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – Одеса : Астропринт, 2004. – 172 с.
6. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Я. Грицак. – К. : Грані-Т, 2008. – 232 с.
7. Капсамун І. «Нас повернули в посткомуністичний монархізм»: Вадим Карасьов про зміну політичної системи / І. Капсамун // День. – 2010. – № 180. – С. 4.
8. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 480 с.
9. Ковальов П. Конституційний самообман: Чого чекати від отримання Януковичем повноважень Кучми? / П. Ковальов // День. – 2010. – № 162–163. – С. 4.
10. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму / Д. Меннінг // Лібералізм [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. Антологія. – Вид. 2-е. – К. : Видавничий дім «Простір» – «Смолоскіп», 2009. – С. 53–67.
11. Рябчук М. Постколониальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К. : К. І. С., 2011. – 240 с.
12. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
13. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.

М. С. Кучерук, Одеський національний політехнічний університет, г. Одеса, Україна

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ (1961–2014). ПОПЫТКА ПЕРИОДИЗАЦИИ

Достижение независимости Украины в 1991 г., «оранжевая революция» 2004 г., «революция достоинства» 2013–2014 гг. – звенья одной цепи. За всеми этими событиями стоят общественные силы, заинтересованные в вестернизации и либерализации украинского государства. Их нельзя считать спонтанным всплеском народного недовольства – это закономерные этапы трансформации украинского общества.

На наш взгляд, процесс начался еще в 60-е гг. прошлого столетия. Именно с выступления диссидентов против власти начинается формирование гражданского общества в Украине. Тектонические сдвиги, произошедшие в 1989–1991, 2004, 2013–2014 гг., продемонстрировали наличие в Украине гражданского общества, способного влиять на власть.

В процессе развития гражданского общества в Украине мы выделили три этапа: 1) культурный (1961–1991 гг.), когда украинцы ощутили себя отдельной нацией, осознали право своей нации на самоопределение и начали требовать его реализации; 2) социально-экономический (1991–2004 гг.), когда на историческую сцену вышел средний класс, сформированный в период независимости, став самостоятельным и самодостаточным игроком; 3) политический (2004–2013 гг.) – Евромайдан показал, что в Украине полностью сформировалось гражданское общество, украинское общество достигло такой степени развития и самоорганизации, когда украинские граждане не только понимают свои права, интересы и потребности, но и готовы за них бороться.

Ключевые слова: гражданское общество; период; революция; этап; развитие.

М. S. Kucheruk, Odessa national polytechnical university, Odessa, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE (1961–2014). THE ATTEMPT OF THE PERIODIZATION

Gaining the Independence of Ukraine in 1991, the «orange revolution» of 2004, the «revolution of dignity» 2013–2014 – are the links of a inextricable process. All these events were real because the social forces interested in Westernization and liberalization of the Ukrainian state. They cannot be considered as a spontaneous outburst of popular discontent but a process of natural transformation of Ukrainian society.

This process began in the 1960s with performances of dissidents against the government. So the formation of civil society in Ukraine has begun. Tectonic shifts that occurred in 1989–1991, 2004, 2013–2014 showed that there is a strong civil society which has enough power to have influence at government.

On our opinion, in the process of development of civil society in Ukraine, we have identified three stages: 1) cultural (1961–1991), when Ukrainians saw itself as a separate nation, recognized the right of its people to self-determination and began to demand its implementation; 2) socio-economic (1991–2004), when the middle class advanced on the stage of history, which was formed in the period of independence, and became an independent and self-sufficient actor; 3) political (2004–2013) – Euromaidan showed that the civil society had been formed in Ukraine, the Ukrainian society has reached a stage of development and self-organization, when Ukrainian citizens not only understand their rights, interests and needs, but also ready to fight for them.

Keywords: civil society; period; revolution; stsge; development.

Рецензенти: **Гончарук Г. І.**, д-р іст. наук, проф.
(Одеський національний політехнічний університет);
Котляр Ю. В., д-р іст. наук, проф.
(Чорноморський державний університет імені Петра Могили)